

PITANJE IKAVSKOG SUPSTRATA U GOVORIMA TUZLANSKOGA KRAJA

Govori tuzlanskoga kraja¹ dio su ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta i odlikuju se ijekavskom zamjenom *jata*. Ijekavska je zamjena *jata* potvrđena u svim istraživanim govorima na prostoru sjeveroistočne Bosne, osim nekih mjesnih govora u Bosanskoj Posavini (u granicama Brčko – Bosanski Šamac – rijeka Sava), koji se odlikuju ikavsko-jekavskom zamjenom *jata* i određuju kao “*srednjoposavski govor posavskog poddijalekta u sklopu slavonskog dijalekta*”.²

U južnoslavenskoj je dijalektologiji već dugo prisutna teza o ikavskom supstratu u predmigracionom periodu u međuriječju Bosne i Drine, prema kojoj se kasniji ijeka-

¹ Tuzlanskim će se krajem u ovome radu zvati oblast koju je Brabec nazvao okolicom Tuzle, “koja se stere od Drine do Bosne i od Save do Krivaje” (Brabec 1955:1). Za terminološka razgraničenja na relaciji govor – narječje u ovome se radu uzima šestostepeni terminološki niz: *govor* → *govorna skupina* → *govorni tip* → *poddijalekt* → *dijalekt* → *narječje*, kao u: Jahić 1986:257–264.

² Dijalekatska je pripadnost prema: Sekereš 1967:136–139. Stoga je ovdje preuzet i termin *govor*, iako njegovo značenje u Sekereša odgovara našem terminu *govori*.

vizam dovodi u vezu s migracijama i smatra unosom sa strane.³

Tvrđnju da je govor Tuzle i okolice u prošlosti bio ikavski zastupao je i historičar Adem Handžić (1975:115–116). Govoreći o jezičkim karakteristikama Tuzle i njezine okolice, Handžić ističe “da treba ukazati na jednu jezičku pojavu koja je predstavljala posljedicu etničkih promjena u ovoj oblasti, na potiskivanje ikavštine koja je vladala u doturskom periodu i preovladavanje ijekavštine” (1975:115). Handžić se poziva na mišljenje Vladimira Skarića: “Od Dabra i Foče u Hercegovini pa sve dalje k sjeveru govorilo se tada ikavski. Poslije je došao s juga nov etnički elemenat koji je glas 'jat' izgovarao kao 'ije’”.⁴

Baveći se problematikom historijske dijalektologije u metanastazičkim oblastima i razrađujući njezinu metodologiju, Pavle Ivić je u radu *O nekim problemima naše historijske dijalektologije* (1955–1956:97–129) smatrao da kao materijal za rekonstrukciju prvobitne dijalekatske slike mogu poslužiti:

- 1) *pisani spomenici iz vremena prije seoba;*
- 2) *današnji dijalekti starih iseljeničkih grupa koje su napustile matične krajeve prije smjene stanovništva u njima;*
- 3) *toponomastika u metanastazičkoj oblasti;*
- 4) *tragovi dijalekatskog supstrata u današnjim govorima te zone.*

³ Aleksandar Belić, Miloš Moskovljević, Stjepan Pavičić, Berislav Nikolić i dr. Ta je teza posebno došla do izražaja u tumačenju porijekla ikavskih govora i ikavizama u dijalektima na području Srbije i Vojvodine.

⁴ Objavljeno u Glasniku Zemaljskog muzeja, 1930, str. 3.

Ovim Ivićevim izvorima Brozović (1963:45–55) dodaje i “analizu pozajmica između naših i stranih dijalekata u oba pravca”, što u slučaju problematike u vezi sa zamjenom *jata* u govorima tuzlanskoga kraja nije od osobitog značaja, kao ni dijalekti iseljeničkih grupa.⁵

Naravno, treba znati da “nijedan od ovih izvora podataka nije dovoljan, ali uzeti ukupno oni ipak imaju značajnu vrednost, naročito ako se njihova upotreba kombinuje s korišćenjem postojeće opsežne istorijske i etnografske literature o samim migracijama” (Ivić 1955–1956:99).

Pisane spomenike iz vremena prije seoba, migracija unutar južnoslavenskoga jezičkog prostora, koje Ivić određuje kao prvi materijal za rekonstrukciju prvobitne dijalekatske slike na nekome području, u razmatranju ikavizama u jezičkoj prošlosti tuzlanskoga kraja ne bismo vremenski ograničavali na spomenike prije seoba, jer isključimo li nekoliko napisa na stećcima, takvih spomenika nema ili su za sada nepoznati,⁶ već bismo taj vremenski okvir pisanih spomenika pomjerali i u kasniji period, pošto i takvi pisani spomenici mogu poslužiti rasvjetljavanju predmigracionoga dijalekatskog mozaika na nekome prostoru, s obzirom na to da se jezičke promjene vrše postepeno i sporo i da pisani spomenici, uz ostale “nepouzdanosti” koje nose sa sobom, daju vrlo često i odlike starijega jezičkog stanja,

⁵ Ijekavskoščakavskim dijalektom, kojemu pripadaju i govori tuzlanskoga kraja, govori samo jedan dijalekatski otok izvan Bosne – nekoliko sela u Mađarskoj oko Pečuha (Brozović 1966:123, nap. 7; 169). Taj je dijalekatski otok, međutim, nedovoljno istražen i prema dostupnim podacima ne može se dovesti u izravnu vezu s govorima tuzlanskoga kraja.

⁶ Ovaj rad napisan je prije 13. decembra 2002. godine, kada je pronađeno više stećaka s natpisima ispod temelja “Atik” džamije u Bijeljini, koja je srušena 1993. godine.

posebno ako su prijepisi ranije napisanih djela ili pripadaju kanonskim vrstama.

Pisani dokumenti, međutim, sami ne mogu uvijek biti sigurna preslika jezičkog stanja iz vremena njihova nastanka. Analizirat ćemo dokumente koje Handžić navodi kao dokaze tvrdnji da je govor Tuzle i okolice bio nekada ikavski⁷.

On smatra da se za tu tvrdnju može navesti brojna dokumentacija, navodeći da su to “natpisi na stećcima, toponimi evidentirani u turskim defterima, pojedinačni domaći izvori iz XVI vijeka, izvjesna djela nastala u toj oblasti iz XVII i XVIII vijeka na našem jeziku (aljamijado) itd.” (1975:115). Handžić potom navodi primjere “izrazite ikavštine u oblasti sjeverno od Olova i Kladnja sve do Save, sačuvane u nazivima naselja evidentiranih u turskim popisima”, ne samo prema njegovu čitanju, nego i čitanju drugih. Pri tome se poziva na čitanje Tajiba Okića, koji “spominje iz tih popisa slijedeća sela: Pribižnica (nah. Kladanj), i u okviru toga sela zemlja Bilo Polje; Ričica (nah. Maglaj); Pridvorica (nah. Olovci), (...) Didino (Gostilj), Vrh Rika (Sapna), Vitina Rika (Sapna), Osik (Gornja Tuzla), Bili Potok (Koraj), Orahova Rika (Nenavište) i druga” (Handžić 1975:115).

Kao dokumente “izrazite ikavštine sa tuzlanskog područja” Handžić na istome mjestu navodi i ćirilčno pismo “fra Stipana Miletića gvardijana od Donjih Soli upućeno papi 6. juna 1581. godine: Prisveti, slavni i svitli oče... molimo se Vašoj svetinji da nas i u napridak ne zaboravite tišiti... koje nevolje trpimo među Turci nevirnici vire naše...”⁸, potom ikavizme u djelu “*Makbül-i ârif* (zv. *Potur*

⁷ “Ikavizam se pojavio oko kraja XIII v.” (Belić 1958:10).

⁸ Ibid. Handžićevi su navodi prema: Fermeđžin, *Acta Bosnae*, 319.

Šahidija), rječniku turskog i našeg jezika od učenog Tuzlaka Uskufije Bošnjaka, kako sam sebe naziva, nastalu u prvoj polovini XVII vijeka”, te jedan rukopis Bergivije “sa interlinearnim prevodom na našem jeziku (aljamijado) iz XVIII vijeka, pronađen u Gornjoj Tuzli, gdje je, po svojoj prilici, i nastao” i u kome je vidljiva "borba" ikavštine i ijekavštine (ibid.).

Svoje zaključke o jezičkim karakteristikama govora Tuzle i okoline u XVI stoljeću Handžić završava ocjenom:

Izvjeshni zaključci jezičara koji su ispitivali uže jezičko područje u ovoj oblasti (Tuzla i okolica, nap. R. B.), doneseni, uglavnom, na osnovu fonetskih osobina današnjeg govora kao što je zaključak Ivana Brabeca, da je govor tuzlanskog područja uvijek bio ijekavski i da nikad nije bio prekinut u svom razvoju, biće svakako pogrešni.⁹

Handžićevi “dokumenti izrazite ikavštine sa tuzlanskog područja”, kao što su “natpisi na stećcima, toponimi evidentirani u turskim defterima, pojedinačni domaći izvori iz XVI vijeka, izvjesna djela nastala u toj oblasti iz XVII i XVIII vijeka na našem jeziku (aljamijado) itd.”, ipak, ne mogu predstavljati potpuno pouzdane dokaze o ikavizmima u jezičkoj prošlosti.

Jezičke karakteristike nekoga kraja u prošlosti ne moraju se nužno poklapati sa jezičkim karakteristikama natpisa na stećcima, pisanim dokumentima, raznim prijepisima i sličnim pisanim spomenicima, te književnim djelima pisaca iz toga kraja.

⁹ O. c., 115 – 116. Handžić upućuje na Brabecovu disertaciju *Govor Tuzle i okolice* i na rad *Fonetske osobine u tuzlanskom kraju*.

Na odnos “teksta određenog pisca prema dijalektu njegova rodnog kraja” ukazuje se kao na jedan od osnovnih problema historijske dijalektologije i pitanje koje je “od najvećeg značaja i, u najmanju ruku, zahtijeva veliku obazrivost u donošenju konačnih zaključaka”, jer “se polazi od pretpostavke da se u djelima izvjesnog pisca (u šta se mogu uključiti i natpisi na stećcima, nap. R. B.) u najvećoj mjeri odražava jezik njegova rodnog kraja, tj. da je materinji govor morao ostaviti najdublje tragove u pogledu jezičkih osobitosti. Međutim, to u mnogo slučajeva ne mora biti sasvim tačno jer tekst nekog djela ne mora biti, a najčešće to i nije, adekvatan odraz govora nekog kraja” (Kuna 1962–1963:149).

To znači da se jezičke karakteristike teksta na nekome stećku ne moraju nužno “poklapati” sa dijalekatskim karakteristikama iz prošlosti kraja u kome je stećak pronađen.¹⁰ Stećci su nastajali na mjestima gdje su pronađeni, ili u njihovoj blizini, ali “klesari” tekstova na njima nisu nužno morali biti “govorni predstavnici” mjesnog dijalekta, pa čak i ako su bili, ne mogu se pri donošenju zaključaka o dijalekatskim značajkama toga kraja u prošlosti tekstovi na stećcima uzeti kao siguran dokaz – mogućnost

¹⁰ Na 23 stećka koji su pronađeni ispod “Atik” džamije u Bijeljini ima tekst (Babić – Tomović 2004:81). Stećci su uglavnom s kraja četrnaestog i početka petnaestog stoljeća. Od onih čiji su natpisi analizirani u ovdje navedenom radu *jat* je zabilježen tri puta (*Mérak* /ime/, *bilěgv̆*, *bělegv̆*, *Bělosavv̆* /ime/), a samo je dva puta zabilježena njegova zamjena u riječi *biljeg*. To što je jednom zabilježeno *i* umjesto prvog *jata* u riječi *biljeg* (*bilěgv̆*), a drugi put nezamijenjen prvi *jat* i *e* umjesto drugog *jata* (*bělegv̆*) ukazuje nam na to da su natpisi nastajali u vremenu kad je počela zamjena *jata* i, ako su klesari bili s tog terena, na kolebljivosti u njegovoj zamjeni.

da su klesani po “maniru”, da su klesari na drugim mjestima učili zanat i slova, a time poprimili i neke jezičke osobenosti netipične za kraj iz kojega potječu, vrlo je teško isključiti.¹¹

Sličan se zaključak može uopćiti i na pisane dokumente – kakvo je i pismo Stipana Miletića, iako je “gvardijan od Donjih Soli” i, možda, iz sela Miletići, koje je zabilježeno u “nahiji Dolnja Tuzla” (Handžić 1986:29), ali i na prijevod *Bergivije* na naš jezik. Mjesto nastanka prijevoda samo se pretpostavlja, pa i da se sa sigurnošću utvrdilo da je to Gornja Tuzla, gdje je rukopis pronađen, opet ostaju otvorena pitanja porijekla jezičkih odlika teksta čiji odgovori zavise od idiolekatskih osobenosti autora prijevoda i od toga da li ih je dosljedno primjenjivao u prijevodu.

U razmatranju problematike zamjene *jata* u pisanim spomenicima koji su u vezi s područjem Tuzle i okolice, trebalo bi imati na umu i činjenicu da je franjevac Stjepan

¹¹ Sigurno je da svi klesari nisu bili pismeni. Na ovaj zaključak ukazuje velik broj stećaka bez teksta, ali s ornamentima, u pojedinim krajevima. Na području općine Živinice, naprimjer, prema knjizi *Živinice kroz istoriju, revoluciju i socijalističku izgradnju* (Društveno-političke organizacije i Skupština opštine Živinice, Živinice, 1988.) poslije Drugog svjetskog rata bilo je oko trista pedeset stećaka. Mnogi su bili s ornamentima, ali je na tome području bio samo jedan stećak na kome je uklesan tekst. Tekst je “otkrio” Ćiro Truhelka 1895. godine. U tekstu nema riječi s jatom. Ne bi se, međutim, mogla isključiti ni mogućnost da su čak i neki klesari tekstova na stećcima bili nepismeni i da su uklesavali tekst koji je napisao neko drugi, bolje reći da su ga “precrtavali” prema uzorku napisanom na nečemu i, možda, daleko od mjesta klesanja. Ukoliko bi ova pretpostavka bila tačna, ona bi se mogla odnositi samo na dio “nepotpisanih” epitafa.

Matijević, koji je bio savremenik Muhameda Hevaija i koji je rođen u Tuzli¹², preveo s talijanskog “malu knjižicu Girolama Panormitana *Confessionario raccolto dai dottori cattolici* i dade joj puni naziv *Ispovjedaonik sabran iz pravoslavnijeh naučitelja po p.o. meštru Jeronimu Panormitanu, reda pripovjedalaca s. Dominika, prinesen u jezik bosanski trudom p.o. f. Stjepana Matijevića Solinjana, reda s. Frančeska male bratje oblužujućijeh, države Bosne Arđentine pripovjedaoca*. Knjižica je izašla 1630. godine, a bila je vrlo popularna kao priručnik za ispovijed”.¹³

Iz navedenog se djela “*vidi da je Matijevićev jezik bio ijekavski s vrlo malim brojem ikavskih i ekavskih oblika, koji su, najvjerojatnije, tuđi nanos u njegovu govoru jer Matijević nije stalno živio i radio u Tuzli, ili su ušli u njegovu djelo utjecajem jezika religioznih knjiga iz primorske i dalmatinske književnosti i drugih literarnih uzora*”¹⁴.

Navođenje Uskufijina rječnika kao dokaz ikavskoj zamjeni *jata* u vremenu nastanka rječnika, također je vrlo nepouzdana, zbog razloga ranije navedenih, ali i zbog toga što se radi samo o prijepisima, a oni ne moraju biti jezička preslika originala. Ovo, naravno, ne isključuje mogućnost

¹² “Matijević se rodio u posljednjoj četvrti šesnaestog stoljeća u Tuzli (najvjerojatnije 1580. godine), a školovao se i u franjevački red stupio u samostanu Svetog Petra apostola u Tuzli, ili u Gradovrhu. Služio je kao kapelan i ispovjednik po raznim mjestima Bosne preko 18 godina, a od toga šest u Sarajevu. Matijević je umro 1654. godine” (Slavko Pavešić, *Jezik Stjepana Matijevića*, Prilog poznavanja jezika bosanskih pisaca 17. stoljeća, JAZU, Institut za jezik, Zagreb, poseban otisak iz knjige *Rasprave Instituta za jezik, knj. I*, Zagreb, 1968, str. 373. – prema: Huković – Kasumović – Smailović 1990:145–146.).

¹³ Prema Huković – Kasumović – Smailović 1990:146.

¹⁴ Prema Huković – Kasumović – Smailović 1990:148.

da je original ikavski, ali ako bi i bio, ikavizam u djelu, ipak, ne bismo mogli izjednačavati s govorom kraja u kome je djelo nastalo. To bi opet aktualiziralo već iznesene relacije: jezik pisca – jezik djela – jezik kraja u kome je djelo nastalo – jezik drugih djela toga vremena i sl. Nije isključena mogućnost ni da je na tuzlanskom području u to vrijeme nastalo još neko pjesničko djelo ili pisani dokument, koji nisu pronađeni ili sačuvani, a koji bi, možda, pružili i drukčiju sliku o refleksu *jata* na tuzlanskom području.¹⁵

Toponimi evidentirani u turskim defterima, koji bi eventualno mogli biti dokaz ikavske zamjene *jata* na području Tuzle i okolice u šesnaestom stoljeću, zahtijevaju zasebnu analizu. U knjizi *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*¹⁶ (iz 1519. i 1533. godine) naveden je velik broj

¹⁵ Šaban Hodžić u djelu *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja* (v. Hodžić 1957:48) donosi u prijevodu jedne isprave o oslobađanju roba iz 1641. godine imena svjedoka, koji potvrđuju tačnost te isprave, a među kojima se nalazi i jedan pjesnik – Mehmed Čelebi. Ostaje pitanje: može li pjesnik Mehmed Čelebi biti zapravo pjesnik Hevai? To što je potpisan kao Čelebi (gospodski, otmjeni, plemeniti – Škaljić ⁶1989:169) samo je specifikum toga vremena. Na toj su ispravi kao Čelebi potpisana još dva svjedoka – Hasan Čelebi iz Gornje Tuzle i Ibrahim Čelebi iz Kolovrata (i danas sačuvan naziv mjesta u tuzlanskom kraju).

¹⁶ Zvornički je sandžak u šesnaestom stoljeću uglavnom obuhvatao oblast koju smo ovdje nazvali tuzlanskim krajem, izuzev kladanjskog i ozrenskog područja, koja su prema tadašnjoj teritorijalnoj organizaciji turske uprave spadala u Bosanski sandžak. Zvornički je sandžak obuhvatao i oblast zapadne Srbije, južno od Save do Crne Gore, podijeljenu u nekoliko nahija, kao i nahije koje su bile na prostoru današnje Bosne i Hercegovine a čije prostore u ovome radu ne svrstavamo u tuzlansku oblast (Srebrenica, Šubin – jugoistočno i Budimir – sjeverozapadno od Srebrenice), ali će nam neki toponimi s refleksima *jata* zabilježeni u tim područjima poslužiti za usporedbe sa stanjem u tuzlanskom kraju.

toponima sa supstituiranim fonemom *jat*,¹⁷ među kojima su i mnogi ikavski oblici. Takvi su:

- (u popisu iz 1519. godine):
Osik (nahija Gornja Tuzla), *Ričice*, *Gornja Pogorilica* (nahija Dolnja Tuzla), *Didino* (nahija Gostilj);¹⁸
- (u popisu iz 1533. godine):
Osik (nahija Gornja Tuzla), *Ričica*, *Gornja i Dolnja Lišnica*, *Gornji Pogorilac*, *Dolnji Pogorilac* (nahija Dolnja Tuzla), *Bili Potok*, (Mezra) *Viverica?* (nahija Koraj), *Vitina Rika*, *Vrh Rika* (nahija Sapna), *Didino* (nahija Gostilj), *Hranča Rika* (nahija Jasenica), *Cerska Rika* (nahija Kušlat);¹⁹

Ipak, u istim se nahijama susreću i oblici koji imaju *e* ili *ije* kao supstituant *jata*. Takvi su toponimi:

- (u popisu iz 1519 godine):

¹⁷ Teško se uvijek sa sigurnošću može govoriti o oblicima s *jatom*, jer je etimologija u nekim toponimima nekada nejasna, pa oblici sa *ije*, *je*, *i* ili *e* ne moraju uvijek biti porijeklom od *jata*.

¹⁸ I u nahiji Šubin: *Bilica*, *Krivi Vir*, *Sikirić*. Nahija *Gostilj* ime je dobila po rijeci, koja se danas zove *Gostelja*. Kao *Gostilja* zabilježio ju je Risto Jeremić, koji ime s istim likom bilježi i u višegradskom, te *Gostilj* u prizrenskom i srebrničkom kraju (Jeremić 1922:144). Ime *Gostelja* je dobiveno alternacijom *i/e*, a u imenu *Gostilj* ne mora biti refleks *jata*, na šta ukazuje bilježenje istoga lika u prizrenskom kraju.

¹⁹ Tako i: *Bila Rika* (nahija Ptičar, područje Jadra uz Drinu na prostoru Srbije), *Sikirić*, *Žlibac* (Žlijebac) (nahija Šubin).

*Brezovik, Dolnje Breške, Gornje Breške, Klještevina*²⁰, *Gornja i Dolnja Lešnica*²¹, *Ljepunica* (nahija Dolnja Tuzla),²² *Crijevići* (nahija Gostilj), *Podbrežje* (nahija Zvornik), *Kostijerevo* (nahija Kušlat),²³

- (u popisu iz 1533):

Brezovik, Dolnje Breške, Gornje Breške, Klještevina (nahija Dolnja Tuzla),²⁴ *Mezra Medveđe* (nahija Spreča), *Drijenča, Leskovac, Suho Brezje* (nahija Visore), *Crijevići* (nahija Gostilj), *Svetlića, Medvedina* (nahija Sokol), *Kostijerevo* (nahija Kušlat); *Brezovo Polje* (nahija Gra(da)čac), *Pobrežje* (nahija Zvornik), *Snežnica* (nahija Sapna).²⁵

U popisu iz 1533. godine zabilježeno je i selo *Dedino*²⁶ u nahiji Spreča i mezra *Dede Đuro* u nahiji Koraj. Ta dva imena, koja su semantički u vezi s imenicom *djed*, ne bismo sa sigurnošću mogli svrstati u oblike u kojima se javlja supstittuant fonema *jat*, jer nismo sigurni da li su njihovi fonetski likovi u vezi s turskom imenicom *dede*,

²⁰ Vjerovatno prema: klijeste / klešte = klešta / klijesta. V.: *Rječnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, Matica srpska – Matica hrvatska, Novi Sad – Zagreb, 1967, knjiga II, 733.

²¹ U popisu iz 1533. *Gornja i Dolnja Lišnica* (Handžić 1986: 92).

²² Supstittuant *jata* moglo bi biti i *e* u nazivu sela *Stepišići – Dobrinje*, koje je u oba popisa zabilježeno u nahiji Dolnja Tuzla – u drugom popisu Stepišići, Dobrinje (Handžić 1986:93). Selo *Dobrinja* nalazilo se u nahiji Gornja Tuzla i zabilježeno je samo u drugom popisu.

²³ Strelar (nahija Šubin).

²⁴ V. napomenu 22.

²⁵ Nahija Šubin: Seona, Brezovica, Strelar.

²⁶ U vrijeme popisa selo je imalo 13 muslimanskih kuća, hrišćanskih 38, baština osam (Handžić 1986:141).

koja je ekvivalent našoj imenici *djed*. Slično mišljenje u pogledu takvih toponima iznosi i Ismet Smailović (1985:129), ističući da “ne treba da zbunjuje oblik *djed* (trebalo bi: *ded*, nap. R. B.), jer se tu ne radi o slavenskoj riječi u kojoj je umjesto *jata* refleks *e*, već o turskoj riječi *dede* koja znači isto što i slavensko *djed* (u jekavskom izgovoru), pa su Turci u svojim dokumentima našu riječ *djed* samo preveli u svoje slično *dede*”. Iako su u popisima neki toponimi prevedeni na turski, ovdje, ipak, ne bismo sa sigurnošću mogli isključiti ni oblik sa *e* kao supstituantom *jata*, jer na tu mogućnost upućuju i drugi ekavizmi ovdje zabilježeni.

Usporedimo li navedene toponime koji se susreću u oba popisa, vidjet ćemo da se oni, u pogledu refleksa *jata*, mogu svrstati u nekoliko skupina:

- a) toponimi koji se u oba popisa susreću u ikavskim grafemskim likovima: (*Osik*, *Ričice* (*Ričica*), *Pogorilica* (*Pogorilac*), *Didino*;
- b) toponimi koji se u oba popisa susreću u ekavskim ili ijekavskim grafemskim likovima: *Crijevići*, *Brezovik*, *Dolnje Breške*, *Gornje Breške*;
- c) toponimi čiji se grafemski likovi razlikuju u refleksu *jata* u prvom i drugom popisu: *Gornja i Dolnja Lešnica* – *Gornja i Dolnja Lišnica*;
- d) toponimi koji su zabilježeni samo u prvom popisu iz 1519. godine: *Ljepunica*, *Podbrežje*;
- e) topomi koji su zabilježeni samo u drugom popisu 1533. godine: *Bili Potok*, (*Mezra*) *Viverica*, *Vitina Rika*, *Vrh Rika*, *Hranča Rika*, *Cerska Rika*, *Mezra Medvedina*, *Drijenča*, *Leskovac*, *Suho Brezje*, *Svetlića*, *Medvedina*, *Brezovo Polje*, *Snežnica*.

Analiza ovih skupina pokazuje da se svi toponimi s ikavizmima iz prvog popisa ponavljaju s istim grafemskim likovima i u drugom popisu, te da se jedan toponim s ekavizmom u prvom popisu bilježi kao ikavizam u drugom popisu (*Lešnica – Lišnica*). Ovaj podatak prije može ukazivati na različito bilježenje uvjetovano različitim auditivnom percepcijom ili različito čitanje, nego na različiti izgovor u vrijeme prvog i drugog popisa. Vidljivo je također da je najveći broj toponima s refleksom *jata* među onima u skupini pod “e” (14), te da je među njima najveći broj likova s ekavskim refleksom *jata* (7), zatim s ikavskim (6), a najmanji s ijekavskim (1). Likovi s ekavskim i ijekavskim supstituantom *jata* u oba se popisa javljaju petnaest puta, dok se ikavski likovi javljaju jedanaest puta. Zanimljivo je javljanje lika *Ljepunica*, koji je mogao nastati ijekavskim jotovanjem. Ako je to čitanje tačno, onda bi taj podatak bio značajan za vrijeme vršenja jekavskog jotovanja, jer ranije se uzimalo da bi to moglo biti u sedamnaestom i osamnaestom stoljeću, ali je kasnije u pisanim spomenicima to jotovanje potvrđeno krajem šesnaestog stoljeća.²⁷ Bilježenje oblika s izvršenim ijekavskim jotovanjem 1519. godine, znatno bi pomjerilo vrijeme vršenja te promjene na našem terenu.²⁸

Najveći broj sela u drugom popisu ima zabilježene baštine, što upućuje na starinačko stanovništvo. Pošto je broj

²⁷ V. o tome Peco – Stanojčić (ur.) 1972:169.

²⁸ Ipak, to se mora uzeti uvjetno, samo kao mogućnost jer, kako navodi Aličić, “ni u arapskom ni u turskom pismu ne postoji glas *lj*. Da bi što vjernije ispisali neku riječ u kojoj taj glas postoji, pisari su nekada (podv. R. B.) znali napisati upravo onako kako odgovara u našem jeziku, tj. l i j.” (Ahmed S. Aličić, *Uvod, Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, xxiii)

baština uz pojedina mjesta mali, moglo bi se pretpostaviti da je u takvim selima broj došlaca ili prišlaca veći od broja starenika, a pošto ta sela nisu zabilježena u prvom popisu, to bi moglo ukazivati da su naselja bila novijeg postanja. Ostaje onda pitanje: ako su došlaci s ijekavskog područja, zašto broj ijekavizama nije veći?

Za razmatranje problematike zamjene vokala *jat* ili tzv. ikavskog supstrata u tuzlanskoj oblasti mogao bi biti značajan i popis sela koja su u neposrednoj blizini sela Jelaške, jer je za pisca Matiju Divkovića (1563–1631), koji je rođen u tome selu, utvrđeno da je bio “čist jekavac i koji je pisao dobrim narodnim jezikom svog rodnog kraja”²⁹. Međutim, u *Popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*³⁰ u nahiji Olovo nema sela Jelaške. Ono u tome popisu pripada nahiji Visoko. Uz popis se daje podatak: “Selo Jelaška u Kamenskoj, pripada Visokom. Selo Jelaška je prije 1570. priključeno nahiji Visoko, zajedno sa selom Radilovići i rudnikom željeza Radoševo” (Sv. I/1, 506).

Od imena za koja se može pretpostaviti supstituant *jata* u popisu sela nahije Olovo (Sv. III, 183–289) navode se sela: *Pridvorica*, *Bila Voda*, *Međuričje*, *Vrela*, *Žljeb*, *Dolnje Slivnje*, *Pridvorica* (drugim imenom *Kusače*), *Rečica*. U nazivima sela u kojima se može pretpostaviti supstituant *jata* ovdje su dominantni ikavizmi. Tu su i jedan ekavizam i jedan ijekavizam, koji ukazuje na izvr-

²⁹ Pavle Ivić 1985:146–147. Širu literaturu o Divkoviću v. u *Zborniku radova o Matiji Divkoviću* (Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za književnost, Sarajevo, 1982, str. 356–361).

³⁰ *Opširni popis Bosanskog sandžaka*, sv. I/1, I/2, II, III, Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000.

šeno jekavsko jotovanje (žlijeb > žljeb). Nazivi s izvršnim ijekavskim jotovanjem mogu biti dobar pokazatelj ijekavizma na tome području.³¹

Slično stanje u pogledu zamjene *jata* u toponimima nalazimo i za područje nahija Kladnja, *Birča* (u popisu: Birče) i Ozrena u opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine:³² Ozren: *Dolnja Bresnica, Gornja Bresnica, Pridol* (Sv. I/2 463–473); Birač: *Nedeljska, Korin, Cvitan, Bilo Polje* (Sv. II, 359–384); Kladanj: *Brdijelji*, jajlak zvan *Obrežje* (Sv. I/1, 357–379).

Od devet naziva sa supstituantima fonema *jat* po četiri su ikavizma i ekavizma i jedan ijekavizam.³³

Miješanje ikavizama i ekavizama najuočljivije je u nahiji Brvenik, koja je također pripadala Zvorničkom sandžaku i sterala se daleko prema jugoistoku od tuzlanske oblasti sve do Raške i Novog Pazara:

1519: *Belo Polje, Gornja Brezovica, Bresnik, Željeznica, Dolnja Pridvorica, Gornja Pridvorica, Brezna Žeta*

³¹ V. napomenu 28.

³² Svesku I/1, u kojoj je popis nahije Kladanj, obradio Adem Handžić; svesku 2, u kojoj je popis nahije Birač, obradila Snježana Buzov i priredila Lejla Gazić; svesku I/2, u kojoj je popis nahije Ozren, obradio Adem Handžić.

³³ Pošto je ovo opširan popis Bosanskog sandžaka, u njemu su data i imena vlasnika baština, među kojima, ako su sa supstituantom *jata*, nalazimo samo ikavske likove antroponima: Cvitko, Stipan, Stipašin, (Ozren); Stipan, Cvitko, Stipašin, Cvitoja, Stipačin, Stipko (Birče); Cvitko, Stipan, Cvitoje (Kladanj). Od takvih su imena najfrekventnija Cvitko i Stipan, a druga imena s pretpostavljenim supstituantom *jata* obično su modifikacija tih imena. Značajno je to što je popis Kladnja i Ozrena obradio Adem Handžić, jer u pogledu njegova čitanja imena ne bi trebalo da bude razlike u odnosu na *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*.

nica, Popova Rika, Bela Stena, Brezova, Bili Potok, Rika, Župan Stepan, Liposalići, Dolnji Drin;

1533: Belo Brdo, Dolnji Drin, Bresnik, Željeznica, Reka, Bela Stena, Brezovik, Liposalići, Bili Potok, Župan Stepan.

Popisi pokazuju da su uz ikavizme, koji su vrlo česti, često bilježeni i ekavski oblici, a na osnovu toga se ne može govoriti o ekavizmu tuzlanske oblasti u vrijeme popisivanja.³⁴ Podatak o miješanju ikavizama i ekavizama u popisima može ukazivati na različitosti u bilježenju ili čitanju, ali ne i biti siguran dokaz o takvome izgovoru stanovništva u vrijeme popisivanja.

O jezičkim osobinama katastarskih popisa u uvodnom dijelu u *Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604.* godine Ahmed S. Aličić je zapisao:

³⁴ Zanimljivo je da u jednom popunjenom Rešetarovu kvestionaru *Pitanja o govoru prostoga naroda*, koji je za “*cijeli kotar D. Tuzlu*” 30. aprila 1897. godine popunio Ešrefbeg Azabagić (Zemaljski muzej u Sarajevu, FAZM, Inventar folkl. zapisa III, N° 14573), stoji napomena: “Stanovnici muhamedanskog i katoličkog vjerezakona govore ovako (ijekavski, nap. R. B.), dočim oni pravoslavnog govore *dete, mleko, reka, seno, lep* itd.” (Napomena uz prvo pitanje u kvestionaru). Podatak o ekavskom izgovoru za tu oblast ne može se uzeti kao tačan. Takav bi se izgovor mogao, eventualno, uzeti samo uvjetno za srpsko stanovništvo koje se doseljavalo u Tuzlu s ekavskog područja, a sigurno je bilo doseljavanja i s toga područja. Tu tvrdnju opravdava podatak da je u Tuzli 1879. godine bilo 947 pravoslavnih stanovnika, 1885. godine 1072, a 1895. godine 1495 pravoslavnih stanovnika. Podaci su prema: Ilijas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, OSLOBODENJE PUBLIC, Sarajevo, 1991, 68.

Katastarski defteri pružaju dosta podataka za jezička istraživanja. Ono što je vidljivo u svim defterima od početka do kraja njihova postojanja je dijalekatska osobina koja je apsolutno štokavska. Zbog osobina arapskog pisma ne može se sa sigurnošću tvrditi da li je dominantna ikavština ili ekavština. S obzirom na geografski prostor koji je zahvatao Bosanski sandžak, može se pretpostaviti da u njegovom najistočnijem dijelu ima ekavštine, a u ostalim je, bar prema mnoštvu naziva za naselja i za vlastita imena ili druge geografske pojmove, sigurno zastupljena ikavština. Što se tiče ijekavštine, o njoj ne možemo decidno govoriti. Pri tome imamo na umu da su riječi u kojima se pojavljuje jat, posebno dugi, obično pisane dugim vokalom e, pa bi izgledalo da je u pitanju ekavština. Ali je sigurno da je pisar pisao onako kao mu je bilo lakše, pa je komplicirano ije pisao sa e. Doduše, na najvećem dijelu prostora Bosanskog sandžaka veliki broj imena je pisan na način da nam omogućuje čitati i e i i, kao što je npr. Stipan i Stepan. Kod ovih i sličnih imena na čijem se početku nalaze dva suglasnika, što je po konstituciji turskog jezika teško izgovarati, dolaze kao pomoćni vokali i ili u, u zavisnosti od konsonanata, kako bi olakšali izgovaranje i pisanje pisaru. Tako kod imena Stepan ili Stipan, koje se piše kao Istepan ili Istipan smatraju da treba čitati na i, tj. kao Stipan, jer je to logika arapskog kratkog vokala i. Neki slučajevi nas navode da zaključimo kako je ipak ikavica bila pretežnija (od ekavice, napomena R. B.). Tako npr. rijeka se redovno piše kao rika, čak i u krajnje istočnim dijelovima ovog sandžaka. Inače, čitanje pojedinih naziva ili ličnih imena ostavljeno je na volju obrađivaču. (Aličić, 2000:xix–xx)

Aličić zaključuje da ono što su dešifrirali i preveli obrađivači “ne mora uvijek biti ispravno” (2000:xxii). On

smatra da su pisari sigurno dobro poznavali naš jezik (2000:xxi), što se ne mora odnositi na najranije turske popise.³⁵ Ipak, i iz ovoga Aličićeva razmatranja jezičke problematike u *Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* može se zaključiti da je pisanje i čitanje toponima i imena nesiguran dokaz za utvrđivanje izgovora riječi s *jatom* u vremenu popisivanja.

I Handžić ističe da su “razni pisari jedan naziv često različito pisali” (1986:9), te u podnožnim napomenama često naglašava različite načine pisanja i mogućnost različitog čitanja nekih toponimima.³⁶

Na osnovu podataka iz dijalektološke i onomastičke literature u kojoj su bilježeni toponimi može se zaključiti da ikavski likovi toponima koji se danas pojavljuju u tuzlanskoj oblasti nisu brojni i da među njima nema onih iz turskih popisa – oni ili su nestali kao naselja, ili su promijenili imena, ili se javljaju s ijekavskim likovima. Kasumović (1991:77) za užu tuzlansku oblast (područje općine Tuzla) bilježi samo *Lišnjāk*, Halilović (1990:278) za područje Tuholja nema toponima s ikavskim likovima, a prema našim zabilješkama nisu potvrđeni ni u govorima u gornjem toku Spreče, dok Brabec (1955:13; 1957–1958:54)

³⁵ Usp.: Handžić 1986:8, zabilješka 9.

³⁶ Mogućnosti različitog čitanja imena u popisima i odsustvo većeg broja ijekavskih likova u njima ne upućuju na eventualnu mogućnost tzv. “govora s nezamijenjenim jatom” u vrijeme popisivanja, koji je mogao dovesti do takvoga bilježenja. Takvi su govori do osamdesetih godina dvadesetog stoljeća “bilježeni” na srbijanskim prostorima (Posavotamnava, Valjevska Kolubara, Valjevska Podgorina, Rađevina), a “vrijednost” jata u njima je izgovor između *e* i *i*, pa su zbog pogrešne percepcije, čak i dijalektolozi, kako misli Remetić, umjesto toga glasa bilježili *i*. (O ovim govorima v.: Remetić: 1981. Podatak o “pogrešnom bilježenju”, str. 97.)

navodi da je za selo *Drijenča* našao ikavski refleks u matici umrlih u Tuzli za 1815. godinu.³⁷

Brabec kao mogući ikavizam uzima i ime sela *Višća*, pretpostavljajući da “*može biti srodno sa vješť*” (1957–1958:54). Selo *Višća* zabilježeno je u oba popisa Zvorničkog sandžaka – u drugom popisu kao *Vihća*, ali se u oba popisa spominje i drugo ime sela: *Koprivac*. Stoga Handžić pretpostavlja da su naziv *Višća* donijeli doseljeni vlasi.³⁸ Podatak o importu imena sa doseljenim vlasima i njegovo bilježenje s grafemom *h* ne opravdavaju Brabecovu pretpostavku. Ikavizmi su rijetki i u mikrotoponimiji tuzlanskoga kraja: *Bristovača* kod Doknja, *Ripište* u Kruševici, selu sjeverozapadno prema Gračanici,³⁹ *Prisadi*⁴⁰. Ni onomastička građa Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka ne nudi ikavske oblike za tuzlanski kraj, osim: *Sikira* (brdo kod Vlasenice).⁴¹

³⁷ Drijenča je zabilježena samo u drugom popisu Zvorničkog sandžaka (1533. godine) s ijekavskim likom, pa je ikavski lik *Drinča* iz knjige umrlih najvjerojatnije idiolekatska odlika onoga ko je to zapisao.

³⁸ V. Handžić 1986:32, napomena 64.

³⁹ Potvrđeno u Brabec 1957–1958:54.

⁴⁰ Prema: Halilović 1990:350, Kasumović 1991:151 i našim zabilješkama. Prijesak je ono što se presađuje, npr. voćka. V. Karadžić 1969:590.

⁴¹ Prema Vujičić 1982:259–305. Građu je Kapetanović dobio iz oko 45 tadašnjih kotara, a najčešće su je popisali načelnici kotara. Građa je iz vremena 1883–1895. godine a sadrži imena tekućih voda, poznatijih vrela, znamenitijih planina i imena poznatijih mahala u gradovima. U ovoj je građi zabilježen i mikrotoponim *Piskavica* (polje kod Gornje Tuzle); zabilježio ga je i Halilović u Tuholju (1990:350) a prema našim zabilješkama potvrđen je i u živiničkom kraju. Ovaj se oblik ne uzima kao mogući ikavizam, iako može biti u vezi sa supstitucijom *jata*, jer je zabilježen kao ime parcele koja se ne može dovesti u vezu s pijeskom.

Vidjeli smo da ovdje analizirani pisani spomenici ne mogu biti siguran dokaz za ikavski supstrat u govorima tuzlanskoga kraja, a zaključak o ranijem ikavizmu ne mogu potvrditi ni malobrojni toponimi s *jatom* sačuvani u tuzlanskom kraju.

LITERATURA

- Aličić, Ahmed (2000), *Uvod*, Opširni popis Bosanskog sandžaka, sv.I/1, Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, iii–xxxvii.
- Babić, Mirko – Tomović, Gordana (2004), *Starosrpski natpisi iz Bijeljine*, Mešovita građa, Miscellanea, Nova serija, knj. XXII, Istorijski institut, Beograd, 81–104.
- Belić, Aleksandar (1958), *Periodizacija srpskohrvatskog jezika*, Južnoslavenski filolog, XXIII, Srpska akademija nauka, Institut za srpski jezik, knj. 1–4, Beograd, 3–15.
- Brabec, Ivan (1955), *Govor Tuzle i okolice*, doktorska disertacija u rukopisu, Sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zagreb, 223 + 2 dijel. karte.
- Brabec, Ivan (1957–58), *Glavnije fonetske osobine govora u tuzlanskom kraju (upoređene sa osobinama u drugim štokavskim govorima)*, Pitanja književnosti i jezika, knj. IV/V, sv., Sarajevo, 43–68.
- Brozović, Dalibor (1961–1962), *O jednom problemu naše historijske dijalektologije: Stara ikavsko-jekavska granica*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, IV–V, Novi Sad, 51–57.
- Brozović, Dalibor (1963), *O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata*, Filologija, 4, Zagreb, 45–55.

- Brozović, Dalibor (1966), *O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta*, Hrvatski dijalektološki zbornik, II, Zagreb, 119–208.
- Bulić, Refik (2000), *Arhaičniji govori u gornjem toku Spreče: živinički kraj*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 189.
- Halilović, Senahid (1990), *Govor Muslimana Tuholja (okolina Kladnja)*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. VI, Sarajevo, 249–357.
- Handžić, Adem (1975), *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 401.
- Handžić, Adem (1986), *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, (dešifrovao, preveo i obradio Adem Handžić), ANUBiH, Građa, knj. XVI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, Sarajevo.
- Hodžić, Šaban (1957), *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. I, Zavičajni muzej u Tuzli, Tuzla, 47–84.
- Huković, M. – Kasumović, A. – Smailović, I. (1990), *Muhamed Hevai Uskufi*, Univerzal, Tuzla, 203.
- Ivić, Pavle (1955–1956), *O nekim problemima naše istorijske dijalektologije*, Južnoslavenski filolog, XXI, knj. 1–4, Beograd, 97–129.
- Ivić, Pavle (²1985), *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narječje*, Matica srpska, N. Sad, 214.
- Jahić, Dževad A. (1986), *O terminološkim razgraničenjima na relaciji govor – narječje – prilog pokušajima stabiliziranja naše osnovne dijalektološke nomenklature*, Književni jezik, 5/3–4, Sarajevo, 257–264.

- Jeremić, Risto (1922), *O poreklu stanovništva tuzlanske oblasti*, Glasnik Geografskog društva, sv. 7 i 8, Beograd, 141–157.
- Karadžić Stef., Vuk (1969), *Srpski rječnik*, Nolit, Beograd, 862.
- Kasumović, Ahmet (1991), *Toponimi, etnici i ktetici Tuzle i okoline*, Grafičar, Tuzla, 163.
- Kuna, Herta (1962–1963), *Djela bosanskih franjevaca s gledišta istorijske dijalektologije*, Jezik, 5, Zagreb, 149–153.
- Moskovljević, Miloš (1963–1964), *Ikavski govor u SR Srbiji*, Južnoslovenski filolog, XXVI, sv. 1–2, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 471–509.
- Opširni popis Bosanskog sandžaka*, sv. I/1, I/2, II, III, Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000.
- Peco, Asim – Stanojčić, Živojin (ur.) (1972), *Enciklopedijski leksikon: srpskohrvatski jezik*, Interpres, Beograd, 604.
- Remetić, Slobodan (1981), *O nezamenjenom jat u ikavizmima u govorima severozapadne Srbije*, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XXVII, SANU i Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 105.
- Sekereš, Stjepan (1967), *Klasifikacija slavonskih govora*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, X, Novi Sad, 133–145 + karta.
- Smailović, Ismet (1985), *Tuzla i njena okolica u 16. stoljeću u svjetlu onomastike*, Zbornik referata i materijala V. jugoslovenske onomastičke konferencije, ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga LXX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 13, Sarajevo, 125–132.

- Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 662.
- Vujičić, Dragomir (1982), *Onomastička građa Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, III, Institut za jezik, Sarajevo, 259–305.